

hogy *bëste lëlek!* vagy éppen csak azt, hogy *pesti lëlek!* annak is sokkal nyugodtabb volt a lelkiismerete.

Horger Antal.

(*Deutscher Auszug*) — Die altbezeugte Beschimpfung *pesti lëlek* ist aus *bestelen lëlek* „ehrlöse Seele“ abgekürzt und dann eufemistisch in „Pester Seele“ umgedeutet worden.

A szárcsa neveiről

A szárcsa (*Fulica atra*) fekete tollazatával feltűnő ellentétben van a homlokán levő fehérszínű, csupasz folt. Erről a foltról kapta Földitől följegyzett *hóda* nevét, amely kétségkívül népies eredetű, mert Háromszék megyében is használatos (MTsz). A név átment a románba is (Nyr. 23:6). A Hortobágyon *tikhódas* nevét jegyezte föl Chernel. A *holdas* szó, éppúgy, mint a *hóka*, különösen a jó homlokán levő fehér foltot jelenti a népnyelvben, de nem lehetetlen, hogy csupasz, kopasz jelentése is volt, mert Szegeden *hódosodni* a. m. „kopni, kikopni” s egy 1728-i szegedi boszorkánypörben azt olvassuk: Azon bikának pedig homlokát mindnyájan megcsókolták, elannyira, hogy *meg* is *hódosodott* (OkISz).¹

A német nyelvjárásokban a szárcsa neve: *Blässe, Bläss, Blasse*. *Blasse* már a középfelnémetben megvan, s ez azonos a „homlokfolt, fehér homlokfoltos (hóka) házi állat” jelentésű *Blesse, Blässe* szóval, mely már az ófelnémetben megvan *blassa*, a késői középfelnémetben *blasse*, a középalnémetben *blesse, bles* alakban. A középfelnémet *blas* szónak már „kopasz” a jelentése. A sváb nyelvjárásban *Blasse* a. m. „fehér homlokfolt” és „kopasz”. Az ófelnémetben *blasros*, a középalnémetben *blasenhengst* „hóka ló”. Egy 1697-i adatban *Blass*, 1691-ben *Blässe* „equus balius”, 1609-ben *Blass* „equus maculosus”, 1575-ben *Plasse*, 1447-ben *blessiger hengst* „hóka ló”. E szavak megfelelői a többi germán nyelvekben: angol *blaze* „fehér homlokfolt”, óészaki *blese* „fehér homlokfolt”; lónév, németalföldi *bles* „kopasz”.

Ugyanez a szó van a szárcsa következő német neveiben is: *Blasshuhn, Blässhuhn, Blässhendl, Blassante(-n)*². Kicsinyítő képzővel: *Blässel, Blassel, Blässle, Blässling, Blässchen*. Néhol még külön is kiteszik a *weiss* „fehér” jelzőt: *Weissblässe, Weissbläss, Weissblässl, Weissblässle, Weissblässiges Wasserhuhn*. A szárcsa dán *blisand*, norvég *blarand*, pikardiai francia *blarie* neve szintén ugyanehhez a szócsaláddhoz tartozik; v. ö. középalnémet *blare*, németalföldi *blaar* „fehér homlokfolt”; fehér homlokfoltos tehén, középalnémet *blaer* „kopasz”.³

¹ V. ö. Arany Pázmány lovagjában: Feje búbján *holdvillág* van.

² *Ante* tkp. *Ente* „réce, kacs”. *Blessente* a neve az *Anas boschas* és az *Anas penelope* récefajoknak is (Suolahti, Die deutschen Vogelnamen 426, 434). Az előbbinek a nyakán van fehér örv, a másiknak a homlokán fehér folt.

³ V. ö. Suolahti, Die deutschen Vogelnamen, 304. Naumann-Hennicke, Naturgeschichte der Vögel Deutschlands, 7:123, Weigand, Deutsches Wörterbuch, 5. kiad., Kluge-Götze, Etymologisches Wörterbuch.

A szárcsának másik német neve Svájcban és a Svábföldön: *der Belche*, Bajorországban: *die Belchen*. Ennek népetimológias alakja: *Bellhenne*, *Böllhenne*, s ebből elvonás folytán: *Böll*. Ez a név már az ófelnémetben is megvolt *belihha*, *belihho*, s a középfelnémetben *belche* alakban, s összefügg a madár latin *fulica*, görög *φαληρίς*, *φαλαρίς* neveivel. Közös alapszavunk egy 'fehér' jelentésű indogermán **bhal-*, germán **bala-* szó, mely a görög *φαλός*, *φάλιος* 'fénylő, fehér, fehérhomlokú', *φαληρός* 'fénylő, fehér' *φαλακρός* 'kopasz'; litván *bálnas* 'fehér (ökör, ló)', *báltas* 'fehér', lett *bāls* 'halvány', porosz *ballo* 'Stirn', egyh. szláv *bělo* 'fehér', albán *bale* 'homlok', *bal'ás* 'blässiges Pferd od. Ochs', örmény *bal* 'Blässe, Bleichheit' szóban rejlik. A gótban *bala* 'Bläss', s ugyanez a 'neve Belizár híres harci paripájának. Ide tartozik továbbá az angol *ball* 'fehér folt, fehér homlokfoltos ló' s ennek származéka *bald* (középfangol *balled*, dán *boeldet*) 'kopasz', mely a szárcsa (*coot*) népies neveiben is előfordul: *bald-coot*, tkp. 'kopasz szárcsa', *bald-duck*, tkp. 'kopasz réce', *bald-fowl*, tkp. 'kopasz tyúk, szárnyas madár'.⁴ A középfelnémet *belche* is előfordul fehér ló neveként. Ennek csak az első része felel meg az említett melléknemeknek, a vége ugyanaz a kicsinyítő képző, mint a *Kranich* 'daru' nevében, alapszava a *Kran*, ma: 'emelő daru'. Ezek után könnyen megmagyarázható a magyar *szárcsa* név.

A régi magyar nyelvben volt egy 'kopasz' jelentésű *szár* szó. Kézai krónikájában Geicha fejedelem Mihály nevű testvérének fia: Vazul és Szár László, azaz Kopasz László. A *szárcsa* tehát ennek a *szár* melléknévnek a kicsinyítője, s eszerint a *szárcsa* tkp. a. m. 'kopaszka'. Ezt a gondolatot már a Czuczor-Fogarasi-féle nagy szótár is fölvetette, arra hivatkozva, hogy a fehérfoltos homlokú fekete lovat némely vidéken szintén *szárcsának* nevezik. A Nyr. 32:294, erre nézve a tolnamegyei Kölkedről a következő becses adatot közli: *szárcsa* (ló), amelynek az orra végig fehér. A *szárcsa* tehát olyan kicsinyítő képzős melléknév, mint a *szőke*, *szürke*, *tarka*. A régi és népnyelvben megvannak rövidebb, képzőtlen alakjaik, pl. *szó-rigó*, tkp. 'szőke rigó', *Szö-Demeter* (helynév), *szür-lúd* tkp. 'szürke lud', *tar-gyék* 'szalamandra', tkp. 'tarka gyík'. A régi nyelvben *tar* posztó a. m. tarka posztó. A *tar* melléknévnek a *szárcsa* szóban levő *-csa* képzővel is alakult származékszava: *tarcsa*, mely ugyanazt jelenti, mint a *tarka*. A mai köznyelvben ez a képző már nem használatos, a régi nyelvben azonban nem volt ritka. A Clusius-Beythe-féle 1584-ben megjelent *Stirpium Nomenclator Pannonicus*ban Cicer *bagolycha borso*, Calepinusnál, Melius *Herbarium*ában, Molnár Albertnél, Apáczai Cserénél *bagoly-borsó*. Így mondták továbbá: *oroszláncsa*, *királycsa*, *tolvajcsa*, *hajócsa*, *darabcsa*, *fövenecsse*, *gyermekcsse*, *fazekcsse*, *kenőcsse*. A Dráva mellett, Dunántúl és Szlavóniában ma is mondják: *ányomcsa*, *borcsa* 'borocska', *csikócsa*, *gyerőkcse*, *jáncsa* 'lánycsa', *kinyércse*, *lévcse*, *napcsa* 'napocska', *ólcsa*, *szappancsa*, *tácsa* < **tácsa* 'tányér' *tejcse* (Simonyi TMNy. 549, Balassa Nyr. 23:216, 5:61). A *Borcsa*, *Julcsa*, *Marcsa* személynevekben is ez a képző rejlik, s Kármán Fanni hagyományaiban *Tercsa* is előfordul *Tercsi* helyett. Ez a *-csi* képző, mely személynevekben szintén gyakori (pl. *Jancsi*, *Karcsi*,

⁴ V. ö. az előbb felsorolt irodalmon kívül: Walde-Pokorny, Vergleichendes Wörterbuch der Indogermanischen Sprachen, 2:175.

Lajcsi, Malcsi, Toncsi, stb.), csak változata az említett *-csa* képzőnek, s a *szárcsa*-nak is van a Székelyföldön *szárcsi* változata, hol a „hóka, hókalábú, fehérbokájú ló”-ra mondják. Eredetileg bizonyára így hívták a fehér-foltos homlokú, csillagos lovat is, mert a hóka, s ennek magashangú *hőke* változata eredetileg ezt jelentette, s csak a jelentés elhomályosodása folytán nevezték így a keselylábú, fehérfoltos lábú lovat. A *hóka* u. i. a „hold” jelentésű *hó* szó kicsinyítője, s *holdas* (*hódos*) a régi és népnyelvben az olyan állat (pl. ló) volt, melynek homlokán van a fehér folt.

Régi debreceni jegyzőkönyvekben előfordul a szár lószínnév is: *szárlábú*, *hódosfejű kanca ló* (1685). Hátulsó lába *bokába szár*, ajaka fehér (1689). Hátuljára *szárlábú ló* (1699). Ló, jobb lába gacsos, bal lába *szár*, mindkét lábával cseberbe hágó (1700). Lába *szár*, homloka az orráig *holdos* (1708), Nyr. 22:521, 32:158. A *szár* melléknévnek a régi nyelvben „sáfrányszín” jelentése is volt, s az OklSz. szerint a fenti adatokban is ezt jelentette. Pais szerint (MNy. 8:304) ez a *szár* azonos a „kopasz” jelentésű *szár*-ral. Ez a föltevés az idézett indogermán nyelvi adatok tanúsága szerint valószínű, azonban ettől teljes független az a megállapítás, hogy a *szárcsa* madárnév a „kopasz” jelentésű *szúr* származéka.⁵

A népnyelvben a madár nevének *sárca* (Somogy m.) és *sárcsa* (Fehér m., Velencei-tó) változata is van, s ez adott okot arra, hogy a vízi madár nevét a *sár* szóval is kapcsolatba hozták. Kétségtelen azonban, hogy a *szárcsa* az eredetibb alak, a *sárca* ebből keletkezett hangátvetés útján, a *sárcsa* pedig a *szárcsa* és a *sárca* keveredéséből származott. Kis s Géza az Ormányságban *sárc* alakban jegyezte föl a madár nevét. Ez nyilván elvonás a *sárca* változathoz, melynek végső hangját a nyelvérzék 3. sz. birtokragnak fogta föl.

Beke Ödön.

(Deutscher Auszug) — Über die Benennungen des Blässhuhns. — In indogerm. Sprachen wurde dieser schwarzbefiederte Vogel meist nach einem weissen, kahlen Fleck auf seiner Stirn benannt. Ähnlich auch im Ung.: *szár* (veraltet) „kahl“ + *-csa* (veraltet. Deminutivsuffix.)

Cicoma

Simai Kristóf Vég tagokra szedett Szótár-ának (II. 53) „*Tzitzamatázok*: Orno, venusto” adata szerint a *cicamacáz* igének Szegeden feljegyzett jelentése már 1810-ben megvolt. Ez a körülmény nagyon erősíti Horger Antalnak *cicoma* szavunk eredetéről (NNy. XI, 105) adott magyarázatát.

Implom József.

⁵ Pais és a CzF szerint a madár „csőre tövén levő fehér folt úgy látszik a többi fekete szín között, mintha kopasz volna”. E megjegyzésből kiderül, hogy egyikük sem látott szárcsát, legfeljebb képen, azért nem tudják, hogy az a fehér folt nemcsak kopasznak látszik, hanem az is. Azonban az a folt csak az eleven madáron fehér, a megölt állaton csakhamar sötét lesz.